Van İlahiyat Dergisi | Van Journal of Divinity
e-ISSN: 2667-615X
Aralık / December 2019, *7/11:* 208-232

Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri

Physicians of Abbasid Court as Eyewitnesses to Their Era

Selahattin POLATOĞLU
Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı,

Research Assistant, Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Department of History of Islam

Van / Turkey

selahattin.polatoglu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7322-9496

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 04 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 09 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.5281/zenodo.3571802

Atıf / Citation: Polatoğlu, Selahattin. "Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri". *Van İlahiyat Dergisi, 7/11* (Aralık 2019): 208-232.
doi: 10.5281/zenodo.3571802

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: http://dergipark.gov.tr/vanid | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Özet

İlimler, sanatlar ve mesleklerin mazisi tarihe konu olduğu gibi, tarih de farklı sahalara mensup kimseler tarafından kaleme alınmıştır. İslam toplumunda 3/9. yüzyıldan itibaren tıp ve tabipler tarihine dair eserler yazılmaya başlamıştır. Öte yandan, tabiplerin de çağının tanığı olarak tarih yazdıklarını görmekteyiz. İslam dünyasında tabiplerin tarih yazıcılığının ilk örneklerine Abbâsî Devleti'nde rastlamaktayız. Saray tabipleri halifelerin ve devlet ricalinin tedavisiyle vazifeli iken, aynı zamanda siyasi ve toplumsal hadiselere de bizzat yakından şahit olmuşlardır. Bu tabiplerden bazıları gördüklerini rivayet ederek tarih yazımına dolaylı yoldan katkıda bulunmuş, bazıları ahbâr veya kronik türünden eser yazarak çağını kayıt altına almış, bazıları da hatırat kaleme alarak müşahedelerini gelecek nesillere aktarma yolunu seçmiştir.

Bu araştırmada Abbâsî Devleti'nin ilk iki asrında sarayda tabip olarak hizmet etmenin yanı sıra tarih eseri yazan şahsiyetler tespit edilmeye çalışıldı. Bu tabiplerin dönemin tarih yazıcılığına ne tür katkı sağladıkları, kaleme aldıkları tarih eserlerindeki hususiyetler ve Abbâsî sarayında istihdam edilen tabiplerin gündelik yaşamlarının öne çıkan yönleri ele alındı. Özellikle Abbâsî sarayı tabiplerinden Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873) tarihe kaynaklık eden hatıratı ve Sâbit b. Sinân'ın (ö. 365/976) kroniği üzerinde duruldu.

***Anahtar Kelimeler**: Abbâsî Devleti, Saray Tabipleri, Tarih Yazıcılığı, Huneyn b. İshak, Sâbit b. Sinân*

Abstract

As the past of sciences, arts and professions are dealt in history, history has also been written by the people from different fields. In Islamic society, the works on history of the medicine and physicians (ṭabīb) began to be written in the 3rd AH / 9th AD century. On the other hand, we see some physicians who also write history as a witness of their era. Where we find the first examples of history-writing by the physicians in the Islamic world is the Abbasid state. While physicians charged at the Abbasid court with the treatment of the caliphate and statesmen, at the same time, they were eyewitnesses to the political and social events. Some of these physicians recorded their era by writing the reports or the annals and some others, writing the memories, preferred transferring their witnesses to the next generations.

In this research we tried to identify personalities wrote books of history in addition to their service as a physician at the courts of Abbasid State in the first two centuries. Their contribution rates to the historiography of the period, the characteristics of their historical works and the prominent aspects of daily life of physicians employed by the Abbasid courts also studied. Especially, this study will focus on works done by physicians of Abbasid palace, Ḥunayn b. Isḥāq's (d. 260/873) autobiography and Thābit b. Sinān's (d. 365/976) chronicle.

***Keywords**: Abbasid State, Court Physicians, Historiography, Ḥunayn b. Isḥāq, Thābit b. Sinān*

Giriş

İslam dünyasında yaşanılan olayları ve gelişmeleri dikkatli bir şekilde kaydetme geleneği erken dönemlerden itibaren ortaya çıkmıştır. Abbâsîler döneminde ise devletin kurulduğu yıllardan (132/750) itibaren rivayet edilen çok sayıda siyasi-sosyal hadise ve gelişme çok geçmeden tarih kitaplarında yerini almıştır. Müslümanlar arasında 3/9. yüzyılda giderek yaygınlaşan ve çeşitlenen telif hareketinde tarih kitapları önemli ölçüde yer tutmuştur.[1] Abbâsîler döneminde tarih yazım türleri arasında siyer-megâzî, ahbâr, kronik, biyografi, şehir tarihi ve hatırat öne çıkmıştır.

[1] Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014), 1: 277-482.

Tarih boyunca, sarayda olup bitenlerin tanıkları arasında çoğunlukla vezir, hâcip, kâtip, nedim, tabip, müneccim ve saray kâhyalarının olduğu göze çarpar. Kaydedilen haberlerin rivayet zincirinin ilk halkasında, çoğu zaman bu saydığımız kimseler yer alır. Bununla birlikte saray dışında cereyan eden hadiseler ise tüm detaylarıyla olmasa da saray mensupları tarafından duyulur ve onların gündemini oluştururdu. Dolayısıyla genellikle saray halkının, saray dışındakilere nispetle yaşanan hadiselerden daha çok haberdar olduğu söylenebilir.

Araştırmaya konu edindiğimiz Abbâsî sarayı tabipleri, yaşadıkları çağın kayda geçirilmesinde dolaylı ve doğrudan olmak üzere iki şekilde rol almışlardır. Bu rollerin ilki tanık oldukları olayları nakletmek ve tanımış oldukları önemli şahsiyetler hakkında bilgiler vermek suretiyle, ravi sıfatıyla tarih yazıcılığına katkı sağlamak; ikincisi ise bizzat yaşadıklarını, gördüklerini ve duyduklarını kaydederek tarih eseri ortaya koymak şeklinde olmuştur. Bu çalışmada Abbâsî Devleti'nin ilk iki asrında sırasıyla bu iki duruma örnekler verilecek, saray tabiplerinin rivayetleri ele alınıp değerlendirildikten sonra iki saray tabibi Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873) hatıratı ve Sâbit b. Sinân'ın (ö. 365/976) kroniği üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın Abbâsî Devleti'nin ilk iki asrı (132-334/750-945) ile sınırlandırılmasının başlıca nedeni, 334/945'ten itibaren Büveyhîler'in Abbâsî halifeleri üzerinde tahakküm kurmaları ile başlayan yeni dönemde Bağdat'ta yaşamış olan tabiplerin genellikle Büveyhî emîrlerinin hizmetinde bulunmaları ve onlarla birlikte anılmasıdır.[2] Diğer yandan Abbâsîler'in ilk iki asrında kurulmuş olan Endülüs Emevîleri, Ağlebîler, Tolunoğulları, Tâhirîler, İhşidîler, Hamdânîler, Sâmânîler gibi devletlerin saray tabipleri ise bir makalenin sınırlarını aşacak genişlikte olduğu için çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Dolayısıyla ele alınan tabiplerin çoğu Abbâsîler'in merkezi Bağdat ve Sâmerrâ'da yaşamış kimselerden oluşmaktadır.

[2] Ebü'l-Hasan Ali b. Yûsuf Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, thk. İbrâhim Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), tür.yer.; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1965), tür.yer.; Ahmet Güner, *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi: İslam Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2005).

Tarihte Abbâsî Saray Tabiplerine Sayfa Açmak

Kuruluş safhasından itibaren Abbâsî saraylarında tabiplerin varlığına rastlanır. Bağdat'ta hastanelerin henüz kurulmadığı bu dönemde çok sayıda tabip faklı bölgelerden gelip Bağdat'a yerleşmiştir. Bunlardan Harranlı Sabiî Sâbit b. Kurre ailesi, Sâsânî döneminin tıp ve bilim merkezi olan Cündişapur'dan gelen Nestûrî/Süryanî Buhtişû'[3] ve Mâseveyh aileleri, Dımaşklı Süryanî Serâbiyyûn ailesi, Hîreli Hıristiyan bir Arap olan Huneyn b. İshak'ın ailesi ve Tayfûrî ailesi ilk akla gelenlerdir. İlk zamanlarda halife ve yakınlarının tedavileri için köşe bucak aranan maharetli tabipler, sunmuş oldukları sağlık hizmetlerinin karşılığını fazlasıyla almışlardır. Öte yandan vezirler, valiler ve ordu komutanları da özel hekim edinmeye başlamışlardır. Böylece halife ve devlet erkânının en yakın adamları haline gelen tabipler, saraydaki sohbet meclislerinde de kendilerine kolayca yer bulabilmişlerdir. Bu durum, aynı zamanda tabiplerin dönemin siyasi ve sosyal hayatına yakından tanık olmalarına imkân tanımıştır. İçinde bulundukları ortam ve müşahedeleri onları adeta çağın birer hafızası haline getirmiştir.

İslam dünyasında Hz. Peygamber'in hayatı (*es-sîre*) ile başlayan biyografik tarih yazım türü, zamanla tabip biyografilerine de rastlanacak ölçüde genişlemiş ve çeşitlenmiştir. Ebü'l-Hasan Yûsuf b. İbrahim İbnü'd-Dâye (ö. 265/879) Abbâsîler'in ilk dönemine ait saray tabipleri hakkında haberler derleyen biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tıp eğitimi almasına rağmen matematik alanındaki yetkinliğine bağlı olarak mali işlerde üst düzey memurluğu tercih etmiş olan Yûsuf İbnü'd-Dâye'nin *Ahbâru'l-Etıbbâ* (*Ahbârü'l-Mütetabbibîn*) adlı bir eser yazdığı kaydedilir.[4] Kıftî (ö. 646/1248)[5] ve İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1270)[6] gibi tarihçilerin birçok yerde kendisinden uzunca nakillerde bulunması ve "onun haberlerinde (*ahbâr*) geçtiği üzere" şeklinde belirtilmesinden,[7] bu eserin dönemin

[3] Buhtîşû' ailesi hakkında geniş bilgi için bk. Âdil Zeytûn, "Âlü Buhtîşû' en-Nasâtıra fi'l-Balâti'l-Abbâsî", *Âlemü'l-Fikr* 29/4 (2001): 133-170.

[4] Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, thk. J. H. Kramers (Leiden, 1938), 1: 124; Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 2: 558; Sadettin Ökten, "İbnü'd-Dâye", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21: 7. Müellifin ayrıca hanedan ailesinden İbrâhim b. el-Mehdî'nin nedimi olduğu ve *Ahbârü İbrâhim b. el-Mehdî* adında bir kitap yazdığı kaydedilir. Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf İbnü'd-Dâye, *Kitâbü'l-Mükâfee ve Husnü'l-Ukbâ*, thk. Ali A. Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 106-107.

[5] Kıftî, *el-Hukemâ*, 108-111, 129, 134, 190, 283, 289-290, 316.

[6] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 117-120; 175-179, 190-198, 216-220, 222-226, 229-242, 244-245, 247-252, 255-259, 375.

[7] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 255.

tabipleri hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Biyografi ağırlıklı bu eser, ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Abbâsî saray tabipleri ile ilgili haberler derleyen diğer bir isim ise Fesiyûn b. Eyyûb et-Tercümân'dır (ö. 3./9. yy). İbn Ebû Usaybia birçok yerde Fesiyûn'dan haberler aktarmıştır.[8] Bu haberlerde zamanın özellikle belirtilmiş olmasından, bir tarihçi bakış açısıyla hadiselerin kaydedildiği anlaşılmaktadır. Abbâsî dönemi saray tabiplerine dair eser telif etmiş isimlerden bir diğeri ise Buhtişû' ailesinden Ebû Saîd Ubeydullah b. Cebrâil'dir (ö. 450/1058'den sonra; bk. Resim 1). Büveyhî ve Mervânî sultanlarına tabip olarak hizmet etmiş olan Ubeydullah'ın 423/1032'de kaleme aldığı,[9] fakat günümüze ulaşmayan *Menâkıbü'l-Etıbbâ* adlı eser, Yunan hekimlerinden başlayarak kendi zamanına kadarki tabiplere dair bilgiler ihtiva etmektedir.[10]

Yukarıda zikredilen eserlerde hekimlik mesleği, ünlü hekimlerin hayatı ve şahsiyeti hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Hekimlerin halife ve devlet adamlarıyla ilişkilerini de ele alan bu eserlerde mallarının müsadere edilmesi, sürgüne gönderilmeleri, hapsedilmeleri ve öldürülmeleri gibi cezalandırılmalarına dair haberlere yer verilmiştir. Yine bu eserlerde dönemin hastalıkları, tedavi yolları, yaygın ilaçlar, ilaç yapımında kullanılan bitkiler, beslenme alışkanlıkları hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Öte yandan hastanelerin kuruluş ve işleyişleriyle ilgili detaylı bilgilere ve tabipler arasında mesleki konularda cereyan eden yazışmalar, tartışmalar ve çekişmelere yine bu eserler kanalıyla ulaşmaktayız.

İslam dünyasında tıp tarihi yazımını daha iyi görebilmek için tabiplere dair biyografik eserler dışında çeşitli kaynaklara müracaat etmek gerekmektedir.[11] Zira hastaneler hakkında da müstakil eserlerin yazıldığı belirtilmektedir. Örneğin ünlü hekim Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 313/925) *Sıfâtü'l-Bîmâristân* isminde günümüze ulaşmayan bir eserinin bulunduğu ve tedavi olmak için hastaneye gelen hastaların durumu hakkında her türlü bilginin bu kitapta yer aldığı kaydedilmektedir.[12]

[8] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 183-190, 198, 201-202, 206.
[9] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 214.
[10] Bu eserden yapılmış nakiller için bk. Kıftî, *el-Hukemâ*, 49, 50, 143, 266; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 111-112, 115, 152, 207, 210, 261, 278, 308-309, 316, 320-321, 330-331, 415-416, 420, 436, 550, 609-610.
[11] İslam tıp tarihi kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi: Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar* (İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2004); Zehra Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019).
[12] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 415.

Tanık ve Haber Aktarıcısı Olarak Saray Tabibi

Tarih yazıcılığı, haberin kaynağı olan görgü tanığı ve ondan nakledilen bilgilerin işlenmesi ile şekillenen bir faaliyettir. İslam tarih yazıcılığına baktığımızda, zengin bir rivayet kültürü ile karşılaşırız. Zaman içerisinde tabipler de bu kültürün birer parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla 'Bir Abbâsî saray tabibi nelere tanık olabilir?' sorusunu onlardan nakledilmiş bilgilerden yola çıkılarak büyük ölçüde veya kısmen cevaplamak mümkündür. Öncelikle buna bağlı olarak Abbâsî saray tabiplerinin içerisinde bulunduğu dünyayı tarif etmek gerekir. Bu tabipler halife ve yakınlarını tedavi etmekle vazifeliydi. Bununla birlikte halifenin iznine bağlı olarak diğer devlet adamlarını veya önemli kişileri de tedavi edebilirlerdi.[13] Saray meclislerinin müdavimleri arasında çoğu kez bulunurlardı.[14] Hatta bazı tabiplerin halifeye ve vezire nedimlik yaptığı da görülmektedir.[15] Diğer yandan tabiplik mesleğini icra etmenin yanı sıra astronomi ve matematik gibi sahalarda temayüz edenlere, tercüme hareketinde görev alanlara, edebiyat ve mûsiki gibi sanatlarla iştigal edenlere sıkça rastlamak mümkündür.[16]

Yaşanmışlıkları rivayet eden her insan, işin doğası gereği seçmeci olmak ve tasarrufta bulunmak durumundadır. Abbâsî saray tabiplerinin naklettikleri olaylar ve bilgiler için de bu gerçeği göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Bununla birlikte tabiplerin sahip oldukları statü ve konumun neyi, nasıl ve ne kadarıyla aktaracakları konusunda belirleyici etkisinden söz edilebilir. Çünkü her şeyi anlatmaları, bazı sırları ifşa etme anlamına gelebiliyor ve bundan ötürü zarar görebiliyorlardı.[17]

Saray tabipleri, hilafet makamı üzerinde dönen hesapları ve planları öğrenme imkânına sahiptiler. Örneğin Halife Hâdî babası Mehdî'nin kendisinden sonra ikinci sırada veliaht tayin ettiği kardeşi Hârûnürreşîd'i azledip yerine oğlu Ca'fer'i veliaht tayin etme

[13] Kıftî, *el-Hukemâ*, 107.

[14] Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Kemâl H. Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 4: 64-68; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 641-642.

[15] Nedîm, *el-Fihrist*, 2: 296; Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî, *Târîhu Hukemâi'l-İslâm: Tetimmetü Sıvâni'l-Hikme*, thk. Mahmud H. Muhammed (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Ali Musa), 26; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 274, 414.

[16] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, tür.yer. Edeb ilimleri ile ilgilenmeleri konusunda bk. George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 297-306.

[17] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 188-189, 241-242; Levent Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 216.

girişimine, saray hekimi Abdullah et-Tayfûrî yakından tanık olmuştur. O, bu gelişmeye bağlı olarak halifenin meclisinde bulunanların isimlerini tek tek saymış ve aralarında geçen diyalogu aktarmıştır. Böylece bu hadisenin ayrıntılı biçimde kaydedilmesini sağlamıştır.[18] Halife Emîn ile kardeşi Me'mûn arasındaki mücadelenin kaderini belirleyecek olan savaşın Me'mûn ve veziri Fazl b. Sehl tarafından nasıl merakla izlendiği, Me'mûn'un tabibi Cebrâîl b. Buhtîşû'un tasvirî anlatımı ile gözler önüne serilmektedir.[19]

Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd, devlet yönetiminde kendilerine geniş yetkiler verdiği Bermekîlerle arasının açılıp onları tasfiye etmeyi düşündüğü sıralarda (187/803), kendisinin başhekimi Cebrâîl b. Buhtîşû' da (ö. 213/828) sarayda halifenin meclisinde hazır bulunmaktaydı. Gelişmelerin tanığı Cebrâîl'den naklen oğlu Buhtîşû' (ö. 256/870) Abbâsî sarayında halifenin, Vezir Yahya el-Bermekî'ye karşı tutumunun değiştiğini izhar ettiği ânı detaylarıyla birlikte aktarmıştır.[20] Diğer bir rivayete göre Hârûnürreşîd, Yahya'ya verdiği geniş yetkileri geri alma düşüncesini eşi Zübeyde'ye açtığında o esnada yanlarında bulunan Cebrâîl ikisi arasında geçen konuşmaya kulak misafiri olmuş; bunu gören halife ona duydukları hakkında diline hâkim olmasını, aksi takdirde öldürüleceğini söylemiştir. Ne var ki Cebrâîl, hâmisi Yahya'ya olan sevgi ve bağlılığından ötürü olup bitenleri, ona anlatmaktan geri durmamıştır. Bu olay da yukarıda olduğu gibi, Cebrâîl'in oğlu Buhtîşû' tarafından "Babamın bana anlattığına göre…" ifadesiyle aktarılmıştır.[21] Yine Hârûnürreşîd'in hac yolcuğunda kendisine eşlik eden aynı başhekim Cebrâîl,[22] dönüş yolunda Ca'fer b. Yahya el-Bermekî'nin öldürülmek üzere tutuklandığı eğlence meclisindeki gelişmelere şahitlik eden birkaç isimden biriydi.[23]

Halifeler, askerî veya daha farklı bir amaçla tertiplenmiş seferlere çıktıklarında tabiplerini de yanlarında götürürlerdi. Dolayısıyla tabipler, halifelerin bu seferler sırasındaki hallerinin yanı sıra bu seferlerin seyri ve detayları hakkında bilgi sahibiydiler.

[18] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 221-222.
[19] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. İbrâhim Salih (Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfî, 2009), 447-449.
[20] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1962), 8: 287-288.
[21] Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 327-328.
[22] İshak b. Ali Ruhâvî, *Edebü't-Tabîb*, thk. Mureyzin Saîd M. Asîrî (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1992), 220.
[23] Taberî, *Târîh*, 8: 295.

Kaynaklarda rastladığımız kadarıyla halifelere seferlerinde eşlik eden tabipler şunlardır: Mansûr'un son Hac seferinde (158/775) İbnü'l-Leclâc,[24] Hârûnürreşîd'in son seferi olan Horasan yolculuğunda (193/809) Cebrâîl,[25] Me'mûn'un 213/828 yılındaki Bizans seferinde Buhtîşû'[26] ve son Bizans seferinde (218/833) Yuhannâ b. Mâseveyh ile Buhtîşû',[27] Mu'tasım'ın bir seferinde Selmûye,[28] Mu'tazıd'ın Âmid seferinde (286/899) Gâlib,[29] Müttakî'nin Musul seferinde (332/943) Sâbit b. Sinân.[30]

Halifelerin ölümlerine yakından tanık olanların başında yine saray tabipleri gelmektedir.[31] Kaydedildiğine göre Hârûnürreşîd'in öldüğü Horasan seferinde (193/809) tabibi Cebrâîl b. Buhtîşû' kendisine eşlik etmekteydi. Vaktiyle Hârûnürreşîd Rakka'da gördüğü bir rüyayı ölümünün yaklaştığına yormuş ve bu rüyayı Cebrâîl'e anlatmıştır. Hârûnürreşîd'in ölümüne sebep olan hastalığa yakalanması, o esnada yaşadığı duygular ve son anları tabibi Cebrâîl'in ağzından aktarılarak tarih kaynaklarına geçmiştir.[32] Bununla ilgili olarak başka bir haberde Hârûnürreşîd'in sağlık durumunun gittikçe kötüleştiğinden haberleri olan halifenin üç oğlu Emîn, Me'mûn ve Kâsım gelişmeleri öğrenmek için halifenin yanına birer gözetleyici tayin ettikleri -Me'mûn'a Mesrûr, Emîn'e ise saray tabibi Cebrâil'in gelişmeleri haber verdiği- söylenir.[33] Me'mûn Bizans seferi sırasında Tarsus'ta ölümüne sebep olan hastalığa yakalandığında, iki saray tabibi Buhtişû' b. Cebrâil ve Yuhanna b. Mâseveyh'in de son nefesinde halifenin yanında oldukları detayları biçimde kaydedilmektedir.[34]

Tabipler halifelerin eşlerinin ve cariyelerinin de tedavilerini üstlendikleri için haremden de haberdardılar. Halife eşleri, hamilelikleri sırasında doğacak çocuğun erkek olması ile ilgili beklentileri yüzünden tabiplere danıştıklarından söz edilir.[35] Saray tabibi Abdullah

[24] Kıftî, *el-Hukemâ*, 320; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 219.
[25] Taberî, *Târîh*, 8: 342-344.
[26] Kıftî, *el-Hukemâ*, 112.
[27] Mes'ûdî, *Mürûc*, 4: 37; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 254.
[28] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 235-236.
[29] Taberî, *Târîh*, 10: 69-70; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 312.
[30] Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, thk. Ahmed Abdullah Mahmûd (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2: 272.
[31] Geniş bilgi için bk. Murat Akkuş, *Abbâsî Halîfelerinin Ölüm Sebepleri* (Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010).
[32] Taberî, *Târîh*, 8: 342-344.
[33] Taberî, *Târîh*, 8: 339.
[34] Mes'ûdî, *Mürûc*, 4: 37.
[35] Nabia Abbott, *Hayzuran ile Zübeyde: Bağdat'ın İki Kraliçesi*, trc. Suat Kaya (Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1999), 46-48, 78-79.

et-Tayfûrî'den naklettiğine göre, halife Mehdî Rey'e sefere çıktığında eşi Hayzurân'ı da yanında götürmüş. Hayzurân bu sırada hamile olduğundan şüphelenince yaşlı bir kadın aracılığıyla orduya eczacı olarak katılan Ebû Kureyş Îsâ'ya başvurmuştur.[36] Yine Abdullah et-Tayfûrî'nin başka bir rivayetinden de halife Hâdî'nin gözde cariyesi Emetü'l-Azîz'in doğurduğu çocukların adlarını tek tek öğrenmekteyiz.[37]

Saray tabiplerinin naklettiklerinden, aynı zamanda dönemin bilimsel faaliyetleri hakkında çeşitli bilgilere ulaşmaktayız. Tercüme faaliyetlerini özellikle bazı tabipler tarafından yürütülmesi[38] münasebetiyle, Abbâsîler döneminde tercüme faaliyetleri, kadim medeniyetlere ait çeşitli eserlerin nüshalarına nasıl ulaşıldığı, hangi dillerden kimler tarafından ve ne surette Arapçaya tercümeler yapıldığı gibi konuları yine bu tabipler aracılığıyla öğrenmekteyiz. Bu yönde bilgi vermeleri, dönemin tabiplerinin, tıp sanatı dışında farklı sahalarda da uzman olmaları ile açıklanabilir. Zira farklı dilleri bilen tabipler, daha fazla gelir elde etmek için tercüme faaliyetine yönelmiştir. Diğer yandan saray tabipleri, halife ve devlet adamlarının huzurunda yapılan bilimsel, dinî ve felsefî tartışmalara da iştirak ediyor ve müdahil olabiliyorlardı.[39]

Saray tabiplerinin gerek tıp sahasında gerekse diğer alanlarda yazdıkları kitaplardan yaşadıkları döneme ışık tutan bilgilere ulaşmak mümkündür. Zira kitapların önsözünde çalışmasını ithaf ettiği halife veya devlet adamına dair övgü ve açıklamalara genellikle yer verilirken; kitabın nerede, ne zaman, hangi şartlarda ve hangi ihtiyaca binaen yazıldığı da belirtilir.[40] Öte yandan, satır aralarında dönemin siyasi ve sosyal hayatına ilişkin bilgiler bulunmaktadır.[41] Örneğin İshak b. Ali er-Ruhâvî'nin (ö. 319/931'den önce)

[36] Mârî b. Süleyman, *Ahbâru Fetâriketi Kürsiyyi'l-Meşrık min Kitâbi'l-Micdâl*, thk. Henricus Gismondi (Roma, 1899), 70; Kıftî, *el-Hukemâ*, 315; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 220.

[37] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 221.

[38] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 279-284; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, trc. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 130.

[39] Mes'ûdî, *Mürûc*, 4: 64-68.

[40] Bir örnek olması açısından İshak b. Huneyn'in yazdığı *Risâletü'l-Etıbbâ*'sına bakılabilir. Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassân İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hukemâ*, thk. Fuad Seyyid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 149-150; Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi*, 22-23.

[41] Çalışmamız açısından geç döneme ait bir örnek olsa da bu bağlamda Moğol istilasını müşahede etmiş olan Sâid b. Bişr b. Abdûs *Makâle fî Maradi'l-Murâkayâ ve Mudâvâtuhu* adlı eserinde geçmişte İslam dünyasında hükümdarların ihtilaflarına rağmen halkın güven içerisinde yaşadıklarını belirttikten sonra hal-i hazırda Tatarların [Moğollar] İslam dünyasında yaptıkları vahşeti tasvir etmesi anılmaya değerdir. İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 314.

tabiplerin uyması gereken kuralları ele aldığı *Edebü't-Tabîb* adlı eserinde de Abbâsî tabipleri ve yaşadıkları çevre hakkında haberler yer almaktadır.[42]

Saray tabipleri halife ve devlet ricalinin beslenme şekilleri, yeme-içme alışkanlıkları, tüketilen yiyecek ve içecekler hakkında ayrıntılı bilgiye sahiptiler.[43] Örneğin güçlü ve sağlam bünyesiyle tanınan Mu'tasım'ın balık yerken içerisine hangi baharatları kattığını saray tabibi Yuhannâ b. Mâseveyh haber vermektedir.[44]

Buhtîşû' b. Cebrâîl, aynı zamanda güzel kokuların yapımı konusunda yetkin olduğu kaydedilir. Halife Mu'tasım için kaleme aldığı *Kitâbü'l-'Itr*'ında seçkin zümreler için imal edilen güzel kokuların hangi hammaddeler kullanılarak ve hangi aşamalardan geçerek hazırlandığını, ayrıca bunların yararlarını anlatmıştır. Eser başka kaynaklar aracılığıyla küçük parçalar halinde günümüze intikal etmiştir.[45] Buhtîşû'un güzel kokular konusundaki uzmanlığı, dönemin elitlerinin ince zevkleri ve yaşam tarzı hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.

Abbâsî sarayı tabiplerinin büyük çoğunluğunun Hıristiyan-Nestûrî olması sebebiyle, Hıristiyan din adamlarının özellikle patrik atamalarında saray tabiplerinin devreye girdikleri, sarayda ve onun dışında oluşan kulislerde yer aldıkları, hatta zaman zaman kıyasıya bir rekabet içerisinde oldukları görülür. Diğer yandan bu tabipler, Hıristiyan cemaati ile saray arasında köprü vazifesi ifa ediyorlardı.[46]

Huneyn b. İshak'ın Hatıratı

194/810 tarihinde doğduğu kaydedilen mütercim ve tabip Huneyn b. İshak[47] (ö. 260/873) ömrünün sonlarında başından geçenleri otobiyografik bir risale halinde kaleme almıştır. Dramatik bir üsluba sahip olan bu risale, İbn Ebû Usaybia tarafından Ebû Ca'fer Ahmed

[42] Ruhâvî, *Edebü't-Tabîb*, 213, 220-228.

[43] Ebû Ali Muhassin b. Ali Tenûhî, *el-Ferec ba'de'ş-Şidde*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 4: 219-220; Ebû Ali Muhassin b. Ali Tenûhî, *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 3: 85-86.

[44] Mes'ûdî, *Mürûc*, 4: 40.

[45] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. Müfîd Kumeyha v.dğr. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 6/12: 77-81.

[46] Mârî b. Süleyman, *Ahbâru Fetârike*, 68-71, 74-75, 77-79, 85-90, 94-95; Kıftî, *el-Hukemâ*, 189-190; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 185; Öztürk, *Hristiyanlar*, 104-109, 664; Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi*, 222, 239.

[47] Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübeyân, *Huneyn b. İshak: Dirâse Târîhiyye ve Luğaviyye* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1993); Hasan Katipoğlu - İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 19: 377-380.

b. Yûsuf İbnü'd-Dâye'nin (ö. 340/951) *el-Mükâfee* adlı eserinin bugün elimizde olmayan bir nüshasından iktibas edilmesi suretiyle günümüze ulaşmıştır.[48] Risale, ünlü kişilerin karşılaştıkları çeşitli sıkıntıları ve onları nasıl aştıklarını konu edinen *el-Ferec ba'de'ş-şidde* türündeki eserlerde[49] geçen hadiselere benzer bir tarzda anlatılmaktadır. Risalede Huneyn'in saray çevresinde gözden düşmesi, ağır şekilde cezalandırılması ve en sonunda affedilerek eski huzuru ve rahatına kavuşması anlatılır. Her saray hekiminin başına gelmesi muhtemel kıskançlık ve gözden düşürme teşebbüsüyle karşı karşıya kalan Huneyn, yaşadıklarını birinci ağızdan anlatır. Bu anlatıya göre, Buhtîşû' b. Cebrâil'in (ö. 256/870) başını çektiği düşmanları, bir komplo ile halife Mütevekkil'in (salt. 232-247/847-861) huzurunda Huneyn'i bir ikona tükürmeye zorlarlar. Akabinde onu, kendi dini Hıristiyanlığa karşı büyük saygısızlıkta bulunduğunu yayarak zındıkların müstahak olduğu cezaya çarptırılmasını halifeden talep ederler. Bu olayın ardından, Huneyn'in evi adeta tarumar edilir, kitaplarına el konulur, kırbaçlanır ve hapsedilir. Huneyn'e düşmanlık besleyen meslektaşları onun öldürülmesi yönünde halifeyi kışkırtırlar. Artık öldürüleceği konuşulmaya başlandığı gün, Huneyn içtenlikle Allah'a yakarır. Ertesi gün halife kararından vazgeçer ve onu bağışlar. Kendisine çeşitli ikramlarda bulunulur ve Huneyn'e tuzak kuran meslektaşlarından her birine on bin dirhem tazminat ödetilir. Huneyn için gerekli kitaplar ve diğer ihtiyaçları temin edilir ve böylece Huneyn eski itibarına yeniden kavuşur.

Özet olarak sunmaya çalıştığımız bu risalenin Huneyn b. İshak'a aidiyeti her ne kadar tartışılsa da,[50] saray hekimleri arasındaki çekişmeleri göz önüne sermesi bakımından tarihî bir değere sahip bir hatırat olarak ele alınmayı hak etmektedir. Ayrıca bazı kaynaklarda Huneyn'in Mütevekkil zamanında başından geçen benzer bir hadise zikredilir; ancak burada Huneyn'e düşmanlık besleyen ve tuzak kuran kişi Tabip Tayfûrî

[48] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 264-270. Huneyn'in risâlesi kısa bir değerlendirme ile birlikte İngilizceye tercüme edilmiştir: Michael Cooperson, "The Autobiography of Ḥunayn ibn Isḥāq (809–873 or 877)", *Interpreting The Self: Autobiography in The Arabic Literary Tradition*, ed. Dwight F. Reynolds (Berkeley: University of California Press, 2001), 107-118.

[49] Bu tür esereler Arap edebiyatında Tenûhî (ö. 384/994) ile birlikte olgunluğa erişmiştir (bk. kaynakça). Fars ve Türk edebiyatında da bu türden eserlere yaygın biçimde rastlamak mümkündür. Ancak Tenûhî'nin eseri tarihe kaynaklık etmesi bakımından son derece değerli iken, ondan esinlenen sonraki döneme ait olanların edebî ve kurgusal yönleriyle öne çıktıkları görülür. Kırk iki hikâyeden seçilmiş on iki hikâyeye dayalı bir örneği için bk. Anonim, *Ferec Ba'de'ş-Şidde Hikâyeleri: Güçlükten Kolaylığa Kederden Sevince*, ed. Bilge Seyidoğlu - Orhan Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012).

[50] Michael Cooperson, "The Purported Autobiography of Ḥunayn ibn Isḥāq", *Edebiyât: The Journal of Middle Eastern Literatures* 7/2 (1997): 235-249.

olarak zikredilir ve bu olayın Huneyn'in üzüntüden ölmesine sebep olduğu da belirtilir.[51] Başka bir habere göre adı zikredilmeyen halife [-muhtemelen Mütevekkil-] ortadan kaldırmak istediği bir düşmanı için Huneyn'den zehir hazırlamasını ister, Huneyn böyle bir işe yanaşmayıp direnince hapse atılır. Fakat daha sonra ilkeli duruşu ve iyi niyeti nedeniyle affedilir ve iade-i itibar görür.[52]

Huneyn'in yaşadıkları, bazı tarihî gelişmelerle ile irtibatlandırılabilir. Şöyle ki, Mütevekkil'in 244 (858-59) yılında Buhtîşû'a kızdığı ve mallarına el koyduktan sonra onu Bahreyn'e sürgün ettiği,[53] Buhtîşû'a Recep 245 (Ekim 859) tarihinde yüz elli kırbaç vurulduğu ve ağır prangalarla birlikte yer altı hapishanesine konulduğu[54] kaydedilir. Ayrıca bu gelişmeleri, Mütevekkil döneminde gayrimüslimlere yönelik baskı ve yaptırımların artması[55] bağlamında okunması gerektiğini hatırlatmakta yarar var.

Tabip-Tarihçi Sâbit b. Sinân ve Kroniği

Bağdat'ta doğup hayatının neredeyse tamamını burada geçiren Ebü'l-Hasan Sâbit b. Sinân, dedesi Sâbit b. Kurre (ö. 288/901) ile anılan ünlü Harranlı Sâbiî aileye mensuptur. Bağdat'ta yürütülen tercüme faaliyetinde etkin rol almış olan Sâbit b. Kurre matematik, astronomi, tıp ve daha birçok sahada yazdığı ve tercüme ettiği eserlerle tanındı. Öte yandan Halife Mu'tazıd (salt. 279-289/892-902) tarafından büyük itibar gördü. Sâbit'in babası Ebû Saîd Sinân (ö. 331/943) ise benzer alanlarda uzmanlaşmakla birlikte uzun yıllar tabiplik mesleğini icra etti. Muktedir döneminde kurulan bazı hastanelerde başhekimlik yaptı. Muktedir'in annesi Seyyide [Şağab Hatun] adına vakıf olarak inşa edilen hastanenin[56] 306/918 yılında açılışını yapan kişiydi. Halife ve devlet adamları ile teşrik-i mesaisi olduğu anlaşılan Sinân'dan tarihçi ve edip olarak da söz edilmektedir. Sâbit'in kardeşi İbrâhim ise (ö. 335/946) tabipliğinin yanı sıra dönemin ünlü matematikçisi ve astronomu olarak kaynaklarda anılmaktadır. Sâbit aynı zamanda Büveyhîler döneminin ünlü resâil kâtibi ve tarihçi Hilâl es-Sâbî'nin (ö. 448/1056)

[51] İbn Cülcül, *el-Etıbbâ*, 69-70; Kıftî, *el-Hukemâ*, 132-133; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 263-264.
[52] Kıftî, *el-Hukemâ*, 135-136; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 261.
[53] Taberî, *Târîh*, 9: 211.
[54] Taberî, *Târîh*, 9: 218.
[55] Geniş bilgi için bk. Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861)* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1996), 119-142; Öztürk, *Hristiyanlar*, 372-375, 573.
[56] Geniş bilgi için bk. Levent Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 114, 149-150.

dayısıdır. Râzî, Müttakî, Müstekfî ve Mutî‘ olmak üzere dört halifeye tabip olarak hizmet etmiş olan Sâbit b. Sinân, Hilâl es-Sâbî’den nakledildiğine göre[57] 11 Zilkade 365 (11 Temmuz 976) tarihinde Bağdat’ta öldü. Sâbit’in günümüze ulaşan tek eseri yazma halinde bulunan *Tehzîbü’l-Ahlâk*’tır.[58] Câbîrî, bu eseri “ahlâk tıbbı” olarak tasnif ettiği Galen ve Ebû Bekir er-Râzî çizgisinde değerlendirip tanıtmaktadır. Sâbit bu eserinde yöneticilere ahlakî hastalıkların tedavisi (*tıbbu’n-nefs*) için ahlak filozoflarının istihdam edildiği müstakil hastanelerin (*bîmâristânât*) açılmasını tavsiye etmektedir.[59]

Sâbit’in kroniğine geçmeden önce babası Sinân’ın tarihçi yönü üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır. Sinân’dan nakledilen anlatılara[60] bakıldığında kendi zamanı için bir ravi olduğu söylenebilir. Ancak daha da önemlisi tarih eseri kaleme almış biri olarak kendisinden bahsedilmektedir. Zira Mes‘ûdî (ö. 345/956), Sinân’ın halife Mu‘tazıd dönemine ait haberleri içeren bir eser kaleme aldığını belirttikten sonra bazı yönlerden onu tenkit etmektedir.[61] Ayrıca İbnü’l-Adîm (ö. 660/1262) Halep tarihine dair eserinde bazı haberleri, Sinân’a ait *Mu‘tazıd’ın Hayatı* (*Sîretü’l-Mu‘tazıd*) adlı kitaptan -İbn Kûcek’in istinsah ettiği nüshadan- nakletmektedir.[62] Bu kayıtlardan yola çıkarak Sâbit’in, bir bakıma babasından tarihçilik mesleğini devralıp geliştirdiği söylenebilir.

Sâbit b. Sinân’ın kroniğine gelecek olursak, eser 295-360 (907-971) yıllarını kapsamaktadır.[63] Sâbit’in hayatı ile paralel olan bu tarih aralığında öne çıkan manzara, Abbâsî Devleti’nden merkezden uzak bölgelerde idari anlamda ciddi kopmaların başlaması, şiî hanedanlıkların ortaya çıkarak Abbâsî Devleti’yle rekabete girmesi ve onu

[57] Kıftî, *el-Hukemâ*, 90; Yâkût, *el-Üdebâ*, 2: 772.

[58] Esere şuradan ulaşılabilir: https://www.alukah.net/library/0/87252/ (erişim tarihi 28.11.2019).

[59] Muhammed Âbid Câbirî, *el-Aklu’l-Ahlâkıyyü’l-Arabî: Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye li-Nazmi’l-Kayyim fi’s-Sekâfeti’l-Arabiyye* (Beyrut: Merkezu Dirâsati’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 2001), 305-314.

[60] Ebü’l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin Sâbî, *Rusûmu Dâri’l-Hilâfe*, thk. Mîhâîl Avvâd (Beyrut: Dâru’r-Râidi’l-Arabî, 1986), 49, 86; Ebü’l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l-A‘yân*, thk. Muhammed Berekât v.dğr. (Dımaşk: er-Risâletü’l-Âlemiyye, 2013), 16: 347, 423, 425; Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A‘yân ve Enbâü Ebnâi’z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 3: 77.

[61] Mes‘ûdî, *Mürûc*, 1: 14.

[62] Ebü’l-Kâsım Ömer b. Ahmed İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’t-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1988), 1: 62-63, 120, 137; 2: 809, 836.

[63] Yâkût el-Hamevî ve Sâbit’e en çok atıf yapan tarihçi olarak görünen Sıbt İbnü’l-Cevzî kitabın 360 (970-71) yılı hadiseleri ile sonlandığını Hilâl es-Sâbî’ye atıfla belirtirler: Yâkût, *el-Üdebâ*, 2: 772; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân*, 17: 416-417. Bununla birlikte kitabın 363 (973-74) yılı ile bittiğini söyleyenler de vardır: Kıftî, *el-Hukemâ*, 89; Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 2012), 7: 326. Öte yandan kitabın Sâbit’in vefatı olan 365 (976) yılına kadar devam ettiği de kaydedilmektedir: Nedîm, *el-Fihrist*, 2: 314.

tehdit eder hale gelmesi, Karmatî isyanları ve saldırılarının baş göstermesi, iktidarda Türk komutanların nüfuzunun yeniden hissedilmesi, emîrülümerâlık kurumunun ortaya çıkması ve buna bağlı olarak askerî bürokrasinin hâkim olması şeklindedir. Bu dönemde hilafet merkezi Bağdat ve çevresinde ekonomik buhranlar artmış ve yolsuzluk yaygın hale gelmiştir. Sâbit'in tarihinde ele aldığı dönemde meydana gelen en önemli hadise ise Bağdat'ın Şiî-İmâmî Büveyhîler tarafından 334/945'te ele geçirilmesidir. Zira bu tarihten itibaren Bağdat yaklaşık bir asır boyunca bu hanedanlık tarafından idare edilecekti.

Taberî'nin 302/915 yılı ile son bulan *Târîh*'inin bir devamı şeklinde görülen[64] Sâbit'in kroniğinden, birçok tarihçi önemli ölçüde iktibas yapmıştır. Bu yüzden eser zamanla dikkatlerden kaçmış ve müstakil olarak günümüze ulaşmamıştır. Bu bağlamda 369 (979) yılı ile tarih eserini sonlandıran Miskeveyh (ö. 421/1030),[65] Hemedânî (ö. 521/1127),[66] İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201),[67] İbn Zâfir el-Ezdî (613/1216),[68] Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256)[69] ve Zehebî (ö. 748/1348)[70] gibi tarihçilerin Sâbit'in kroniğinde yer alan bilgileri eserlerine büyük ölçüde derc etmiş olmalarının payı büyüktür. Öte yandan Hilâl es-Sâbî,[71] Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229),[72] İbnü'n-Neccâr (ö. 643/1245),[73] Kıftî,[74] İbn

[64] Abdülcebbâr Nâcî, "Târîh Mühim li'l-Müerrih el-Irâkî el-Mensî Sâbit b. Sinân", *el-Mevrid*, 2 (1973): 233-234, 237.

[65] Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkubü'l-Himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâru Surûş, 2007), 5: 82, 83, 158, 278-279, 313-315, 322, 357, 375-376, 468-471, 482-483; 6: 24, 26, 101, 103, 120. Ayrıca bk. M. S. Khan, "Miskawaih and Ṯābit ibn Sinān", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 117/2 (1967): 303-317.

[66] Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: Dâru Süveydân, 1967), 190, 287, 299, 327, 347.

[67] Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed A. Atâ ve Mustafa A. Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 13: 79-80, 93, 217, 271; 14: 151.

[68] Ebü'l-Hasan Ali b. Mansûr el-Ezdî İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatı'a*, thk. 'İsâm M. Ukle Hezâyime v.dğr. (İrbid: Dârü'l-Kindî, 1999), 2: 388, 418.

[69] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 16: 326, 354, 355, 358, 376, 377, 395-396, 405-406, 411-413, 415, 417, 419, 423-425, 427, 440-443, 449-451, 454-455, 457, 473, 478, 480, 482, 485, 487, 525, 527, 545, 552, 17: 19-22, 27, 29, 35, 41, 49, 60, 100, 109, 136-140, 155, 176-177, 181-182, 186, 190, 201, 219, 311, 316, 329-330, 336-337, 350-353, 355, 374, 397-398, 401, 413, 417.

[70] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1991), 23: 7, 10, 39, 364, 375, 379, 398; 24: 15, 37, 50, 61, 64, 91; 25: 20; 26: 6, 11, 12.

[71] Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin Sâbî, *el-Vüzerâ: Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, thk. Abdüsettâr A. Ferrâc (Kahire: Mektebetü'l-A'yân, 1958), 28, 29, 110, 299, 349.

[72] Yâkût, *el-Üdebâ*, 1: 106; 2: 526, 554, 935; 4: 1774, 1859; 5: 1991, 2228; 6: 2470.

[73] Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud İbnü'n-Neccâr, *Zeylü Târîhi Bağdâd*, thk. Mustafa A. 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 16: 74; 17: 161; 20: 171.

[74] Kıftî, *el-Hukemâ*, 63.

Ebû Usaybia,[75] İbnü's-Sâî (ö. 674/1275)[76] ve İbn Hallikân (ö. 681/1282)[77] gibi biyografik tarih müellifleri de Sâbit'ten alıntı yapanlar arasında yer almaktadır.[78] Ne var ki, Sâbit'in, yaşadığı döneme dair vermiş olduğu detaylı bilgilerin daha sonra gelen eserlerde aynı ölçüde yer almadığı hatırda tutulmalıdır. Sâbit'in tarih eserinden günümüze, ancak Karmatîler hakkındaki bölüm ulaşabilmiştir.[79]

İbnü'l-Adîm'in belirttiğine göre Sâbit'in 300 (912) yılından başlayıp onun öldüğü yıla (365/976) kadar devam eden müellif nüshasından okumuş olduğu bir vefeyât eseri bulunmaktadır. Seçkin kimselerin (*a'yân*) ölüm tarihleri, yerleri ve şekli hakkında bilgi verilen bu eser için İbnü'l-Adîm'in *cüz'* tabirini kullanılması[80] ve kroniğe yaptığı atıfta ise özellikle *târîh* kelimesini tercih etmesi Sâbit'e ait iki eserin varlığına işaret etmektedir.[81] Buradan Sâbit kroniğini tamamladıktan sonra ayrıca bir vefeyât kitabı yazdığı veya kroniğinin sonuna bir vefeyât bölümü eklediği anlaşılmaktadır. Sâbit'in sadece Yâkût el-Hamevî'nin bahsettiği *Ahbârü'ş-Şâm ve Mısr* adında tek ciltlik bir tarih kitabı bulunduğu kaydedilmektedir.[82]

Sâbit'in kroniğinde öne çıkan ve özgün sayılabilecek örnekler arasında şunlar zikredebilir: Aralarında tabiplerin ve saray kadınlarının da bulunduğu dönemin önemli şahsiyetleri hakkında öldükleri yılı esas alan vefeyât haberlerine yer verilir.[83] Öte yandan, dönemin hastaneleri, sağlık hizmetleri ve hastalıkları hakkında detaylı açıklamalara rastlanılır.[84] İktibaslardan çıkarabildiğimiz kadarıyla, Sâbit'in tarihinde ancak bir tabibin

[75] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 206-207, 241, 301-307, 316, 320. Sâbit'in tarih eserinin müellif nüshasını bizzat gördüğünü söyler (*a.e.*, 307).

[76] Ebû Tâlib Ali b. Enceb İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-Hulefâ: Cihâtü'l-Eimmeti'l-Hulefâ mine'l-Harâir ve'l-İmâ*, thk. Mustafa Cevâd (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1993), 63-64, 66, 129.

[77] İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1: 349; 2: 61; 3: 302; 5: 115-116.

[78] Tespit ettiğimiz kadarıyla Sâbit'in tarihinden alıntılar içeren diğer eserler şunlardır: Nedîm, *el-Fihrist*, 1: 677-678; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Simârü'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mansûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Meârif, t.y.), 210-212; Ahmed b. el-Hüseyn el-Kâdî er-Reşîd İbn Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamîdullah (Kuveyt: Dâiretü'l-Matbuât ve'n-Neşr, 1959), 239, 240.

[79] Bu kayıtlar, Süheyl Zekkâr tarafından *Ahbârü'l-Karâmita* adlı derleme içerisinde neşredilmiştir (Dımaşk 1982: 3-72; 2. bs., Riyad 1989: 183-237)

[80] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 3: 1177; 5: 2437; 7: 3496; 8: 3658.

[81] İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 7: 3372.

[82] Yâkût, *el-Üdebâ*, 2: 772-773.

[83] İbnü'n-Neccâr, *Zeyl*, 16: 74; 18: 161; 20: 165, 171; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13: 217, 271; Kıftî, *el-Hukemâ*, 63; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 16: 354, 358, 376, 419, 425, 443, 487; 17: 29, 49; İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 320; İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-Hulefâ*, 66.

[84] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 16: 396, 441-442, 454.

teferruatlı bir şekilde aktarabileceği hadiselere rastlanır. Bunlardan biri, 319/931 yılında yanlış tedavi sonucu bir hastanın hayatını kaybetmesi üzerine Bağdat ve çevresinde hizmet veren sekiz yüz atmış kadar hekimin sınava tabi tutulduğunu ve başarılı olmayanların meslekten men edildiğini anlatan haberdir.[85]

Sâbit başka bir yerde, veba ve diğer salgın hastalıklar çoğalınca, Muktedir'in veziri Ali b. Îsâ İbnü'l-Cerrâh'ın emriyle Bağdat ve çevresinde hapishanelere ve köylere varıncaya dek sağlık hizmetleri sunularak önlemler alındığını ve bu sağlık seferberliğinde zımmîlerin de düşünüldüğünü haber verir.[86]

Diğer bir haberde, 326/938 yılında siyasi çekişmeler neticesinde zindana atılan vezir İbn Mukle'nin (ö. 328/940) halife Râzî'nin emriyle sağ elinin kestirilmesi hadisesinden haberdar olan Sâbit, azledilmiş vezirin çektiği ıstırabı, onu nasıl tedavi ve teselli ettiğini ayrıntılarıyla anlatır.[87] Emîrülümerâ Beckem (ö. 329/941), Sâbit'in babası Sinân'ı müeddib edinmesini ve ikisi arasında geçen diyalogu bildiren haber ise ayrıca dikkate değerdir.[88] Öyle ki buradan, Sinân'ın sinirlerine hâkim olamamaktan yakınan Beckem'i öldürme ve acımasızca cezalandırma arzusundan vaz geçirinceye kadar kendisine telkinde bulunduğunu öğreniyoruz.

Sâbit, tarihî hadiseleri naklederken yorum yapmaktan geri durmaz. Örneğin Vezir İbnü'l-Furât'ın sâbık vezir Hâmid b. Abbas'ta gördüğü kötü huyu ve çirkin davranışları, oğlu Muhassin'de de bulunduğu halde onları göremeyişini Sâbit hayretle karşılar.[89]

4/10. yüzyılda Bağdat'taki tarih yazımının başlıca temsilcilerinden sayılan Sâbit yaşadığı ortam ve kullandığı metot bakımından Cehşiyârî (ö. 331/942-43), Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/947), Miskeveyh gibi saraylı tarihçilerle birlikte değerlendirilmiştir.[90] Sâbit b. Sinân'ın tarihçiliği müstakil olarak ele alınabilir. İslam tarih yazıcılığında önemli ancak kayıp bir halka olan eserden yapılmış nakillerden hareketle tarih yazıcılığının karakteristik özelliği hakkında bir kanaate ulaşmak mümkün görünmektedir.

---

[85] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 302. Ayrıca bk. Kıftî, *el-Hukemâ*, 148-149.
[86] İbn Ebû Usaybia, *el-Etıbbâ*, 301-302. Ayrıca bk. Kıftî, *el-Hukemâ*, 150-151.
[87] İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 115-116.
[88] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17: 181; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 24: 64. Ayrıca bk. Miskeveyh, *Tecârib*, 6: 26-29.
[89] Miskeveyh, *Tecârib*, 5: 158.
[90] M. S. Khan, "Miskawaih and Arabic Historiography", *Journal of the American Oriental Society* 89/4 (1969): 713-715; Nâcî, "Sâbit b. Sinân", 234.

Sonuç

Abbâsî Devleti'nin ilk asrı İslam tarih yazıcılığının şekillendiği ve zengin bir tarih literatürünün ortaya çıktığı dönemdir. Tarih yazıcılığı farklı çevrelere mensup ve özelliklere sahip çok sayıda kimse tarafından icra edilmiştir. Saray mensupları da ravi ve tarihçi sıfatıyla bu alanda temayüz etmeye başlamışlardır. Tarih eseri telif etmenin yaygın hale geldiği bu dönemde saray tabipleri doğrudan ve dolaylı olarak bu alana katkı sunmuşlardır. Saray tabiplerinin bu yöndeki eğilimlerini besleyen farklı etkenler söz konusudur. Bunların başında tarihe yön veren şahsiyetlerle yakın temas içerisinde olmaları ve siyasi gelişmeleri yakından gözlemlemeye imkân tanıyan bir konumda bulunmaları gelmektedir. Diğer yandan saray tabipliğinin genellikle babadan oğula geçmesi ve aynı aileden birkaç kuşak boyunca bu görevi sürdüren kimselerin çıkması onların tarihçiliği besleyen bir etken olmuştur. Zira saray tabipleri önemli hadiseleri aktarırken, bunu yer yer babalarından ya da kendilerinin tanıdığı kimselerden duyarak nakletmişlerdir.

Abbâsî saray tabiplerinin tarih yazıcılığına katkıları sayesinde genel tarih ve biyografi eserleri içerik bakımından daha zengin ve renkli hale gelmiştir. Özellikle halife ve devlet adamlarının hastalıkları ve ölümleri, hastaneler ve sağlık hizmetleri gibi konularda rivayetlerin kaynağının çoğu yerde saray tabiplerinin olduğu görülmektedir. Bu kayıtlar toplumsal tarih araştırmaları için de ayrı bir öneme sahiptir. Zira saray kadınlarının yaşamı ve siyasi nüfuzları, Hıristiyan tebaanın durumu, havasın beslenme alışkanlıkları gibi birçok konuda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Tıp tarihi açısından çok değerli malzemeler ihtiva eden bu kayıtlar, İbn Ebû Usaybia'nın dönemi itibariyle müstesna bir yere sahip olan *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etibbâ*'sının yazılmasına imkân sağlamıştır.

Abbâsîler'in ilk iki asrı ile sınırlandırdığımız bu çalışma, Abbâsîler'le çağdaş ve onu takip eden diğer İslâm devletlerine tatbik edilerek sürdürülebilir. Endülüs Emevîleri, Fâtımîler, Sâmânîler, Büveyhîler, Selçuklular, Eyyûbîler ve Memlükler dönemi üzerine yapılacak yeni çalışmalarla desteklenebilir. Benzer ve farklı sonuçlara ulaşmamızı sağlayacak yeni çalışmalarla İslam tarih yazıcılığı ve tıp tarihi böylelikle daha da aydınlatılmış olacaktır.

Sâbit b. Sinân hakkında yapılması beklenen müstakil çalışmanın benzer şekilde İhşidîler döneminden Saîd b. Bıtrîk (ö. 328/940), Fâtımî döneminden İbnü'l-Cezzâr (ö. 369/979) ve Yahyâ el-Antâkî (ö. 458/1066), Endülüs ve Kuzey Afrika coğrafyasından Ebü's-Salt

ed-Dânî (ö. 529/1134), Abbâsî Bağdat'ından İbn Cezle (ö. 493/1100), Eyyûbîler döneminden Abdüllatîf el-Bağdadî (ö. 629/1231) ve İbn Ebû Usaybia, İlhanlı döneminden Reşîdüddin Fazlullah (ö. 718/1318), Bâbürler döneminden Mîr Muhammed Ma'sûm (ö. 1016/1607), Osmanlı döneminden Şânîzâde Mehmed Atâullah (ö. 1826), Türkiye'den Ahmet Süheyl Ünver'e (1898-1986) kadar uzanan geniş bir yelpazede yürütülebilir. Bu tabip tarihçilerin eserlerinden hareketle İslam dünyasında tabiplerin tarih yazıcılığına katkılarının yanı sıra eserlerindeki ortak ve özgün taraflar gün yüzüne çıkarılabilir.

Ek: Abbâsîler'in İlk İki Asrında Saray Tabipliği Yapmış Şahsiyetler

Tabip	**Hizmet ettiği halife veya devlet adamı**	**Hakkında**
Curcîs b. I. Cebrâîl [Cibrîl] b. I. Buhtîşû' (ö. 152/769)[91]	Mansûr	Nestûrî/Süryânî, Cündişapurlu, Mütercim
Îsâ b. Şehlâfâ (Şehlâ)[92]	Mansûr	Cündişapurlu
İbrâhim (Curcîs'in talebesi)[93]	Mansûr	
Furât b. Şehnâse[94]	Îsâ b. Mûsâ (veliaht); Emevîler'in Irak valisi Haccâc	Yahudi
İbnü'l-Leclâc[95]	Mansûr	
II. Buhtîşû' b. Curcîs (ö. 185/801)[96]	Mehdî, Hârûnürreşîd	
Ebû Kureyş Îsâ[97]	Mehdî ve eşi Hayzurân, Hârûnürreşîd	Arap, Eczacı
Abdullah et-Tayfûrî[98]	Mehdî ve eşi Hayzurân, Hâdî	Keskerli
Dâvûd b. Serâbiyyûn[99]	Mehdî, Hârûnürreşîd ve eşi Zübeyde	
Sercîs[100]	Hârûnürreşîd	
Menke[101]	Hârûnürreşîd	Hintli, mütercim

[91] Ruhâvî, 223-224; Mârî, 68; Kıftî, 81, 122-124, 189; İbn Ebû Usaybia, 183-186, 187.
[92] Mârî, 67-68; Kıftî, 123-124, 189-190; İbn Ebû Usaybia, 185.
[93] Mârî, 69; Kıftî, 189; İbn Ebû Usaybia, 185-186.
[94] Kıftî, 194-195, 238; İbn Ebû Usaybia, 230-232.
[95] Kıftî, 320; İbn Ebû Usaybia, 219.
[96] Taberî, 8: 11, 87; Nedîm, 2: 298; Kıftî, 81-82, 317-318; İbn Ebû Usaybia, 186-187; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 220-221.
[97] Ruhâvî, 223; Mârî, 70; Kıftî, 81-82, 315-318; İbn Ebû Usaybia, 187, 215-219, 220.
[98] Kıftî, 169, 315; İbn Ebû Usaybia, 187, 220-224.
[99] Kıftî, 245, 315; İbn Ebû Usaybia, 187, 242, 245.
[100] İbn Ebû Usaybia, 187.
[101] Câhız, *el-Beyân*, 1: 92; İbn Ebû Usaybia, 475.

Sâlih b. Behle[102]	Hârûnürreşîd	Hintli
Îsâ b. Hakem (ö. 225/839-40'tan sonra)[103]	Hârûnürreşîd	Dımaşklı
Ebû Yuhannâ Mâseveyh[104]	Hârûnürreşîd, Fadl b. Rebî' (vezir)	Cündişapurlu, ilaç mütehassısı, göz doktoru
II. Cebrâîl b. II. Buhtîşû' (ö. 213/828)[105]	Hârûnürreşîd, Emîn, Me'mûn; Bermekîler, Fadl b. Rebî' (hâcip-vezir), Hasan b. Sehl (devlet adamı)	
Mûsâ b. İsrâil (ö. 222/836-37)[106]	Îsâ b. Mûsâ, İbrâhim b. el-Mehdî	Kûfeli, nedim
Mîhâil (II. Cebrâîl b. Buhtîşû'un damadı)[107]	Me'mûn	
Cebrâîl el-Kehhâl[108]	Me'mûn	Göz doktoru
Yezîd b. Zeyd b. Yuhannâ[109]	Me'mûn, İbrâhim b. el-Mehdî	
III. Buhtîşû' b. II. Cebrâîl (ö. 256/870)[110]	Me'mûn, Vâsık, Mütevekkil, Müstaîn, Mu'tez, Mühtedî	Mütercim
Yuhannâ b. Maseveyh (ö. 243/857)[111]	Hârûnürreşîd, Emîn, Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık, Mütevekkil	Nestûrî, Cündişâpûrlu, diyetisyen, mütercim, edip
Mîhâîl b. Maseveyh[112]	Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık	
Selmûye (Selmeveyh) b. Benân (ö. 226/841)[113]	Mu'tasım	
İbrâhim b. Fezârûn[114]	Gassân b. Abbâd (vali)	
Zekeriyya b. Abdullah et-Tayfûrî[115]	Afşin (Me'mûn ve Mu'tasım'ın komutanı)	

[102] Kıftî, 166-168; İbn Ebû Usaybia, 475-477.
[103] Kıftî, 190; İbn Ebû Usaybia, 176-178.
[104] Ruhâvî, 224-228; İbn Ebû Usaybia, 242-246.
[105] Cehşiyârî, 447-449; Ruhâvî, 213, 220, 224-228; İbnü'd-Dâye, *el-Mükâfee*, 112-113; Tenûhî, *el-Ferec*, 2: 351-352; Mârî, 73; Kıftî, 106-115; İbn Ebû Usaybia, 187-201, 244-245.
[106] Kıftî, 238; İbn Ebû Usaybia, 230-232.
[107] Kıftî, 112; İbn Ebû Usaybia, 189-190.
[108] Kıftî, 119; İbn Ebû Usaybia, 241-242.
[109] Kıftî, 292; İbn Ebû Usaybia, 226-228.
[110] Taberî, 9: 211, 218, 439; Ruhâvî, 222; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2: 69; Tenûhî, *Nişvâr*, 8: 246; İbnü'l-Cevzî, 11: 180-181; Kıftî, 82-84, 112; İbn Ebû Usaybia, 201-209; İbnü'l-İbrî, *Tarih*, 1: 233-234; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 249-250.
[111] Câhız, *el-Hayevân*, 1: 246; Ruhâvî, 220-221, 227-228; İbn Cülcül, 65-66; Nedîm, 2: 294-295; Kıftî, 160, 282-290; İbn Ebû Usaybia, 190, 191-192, 234-235, 237, 242, 244-245, 246-255; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 227.
[112] İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düvel*, 2: 355; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, 75-76; Kıftî, 112, 254-255; İbn Ebû Usaybia, 190, 242, 255-257; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 246.
[113] Câhız, *el-Hayevân*, 1: 246; Ruhâvî, 221; Nedîm, 2: 298; Mârî, 77; Kıftî, 160-161, 285; İbn Ebû Usaybia, 234-240; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 243-244.
[114] İbn Ebû Usaybia, 240-241.
[115] Kıftî, 146-147; İbn Ebû Usaybia, 224-225, 229; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 244.

Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonra)[116]	Mütevekkil	Kâtip, dinler tarihçisi, nedim, mütercim, Hıristiyanlıktan ihtida
Huneyn b. İshak[117]	Mütevekkil	Arap, Nestûrî, Hîreli, mütercim
İsrâîl b. Zekeriyya b. Abdullah et-Tayfûrî[118]	Mütevekkil, Feth b. Hâkân (devlet adamı)	
İbrâhim b. Eyyûb el-Ebreş (İbnü'l-Ebreş)[119]	Mütevekkil, Mu'tez	
Ali b. Tayfûr[120]	Muntasır	
Fadlân[121]	Müstaîn	Hıristiyan
İbn Serceveyh[122]	Boğa es-Sağîr eş-Şarâbî (komutan)	
Îsâ b. Ali[123]	Mu'temid	
Yuhannâ b. III. Buhtîşû'[124]	Muvaffak, Mu'tazıd	Mütercim
İbn Râsibe (Râşite)[125]	Muvaffak	
Ebû İshak İbrâhim b. Zehrûn (ö. 309/921)[126]	Muvaffak	Sâbiî, Harranlı
Gâlib (ö. 286/899)[127]	Muvaffak, Mu'tazıd	Hıristiyan
Ebû Osman Saîd b. Gâlib (ö. 307/916)[128]	Mu'tazıd	
Yahyâ b. Ebû Hakîm el-Hallâcî[129]	Mu'tazıd	
Abdûs b. Zeyd[130]	Mu'tazıd	
Deylem[131]	Hasan b. Mahled (vezir)	
Dâvûd b. Deylem (ö. 329/ 940)[132]	Mu'tazıd	Kâtip
Dâvûd eş-Şâmî[133]	Hâkân el-Müflihî (komutan)	Yahudi

[116] Ruhâvî, 54, 257; Nedîm, 2: 296; Beyhakî, *el-Hukemâ*, 32; Kıftî, *el-Hukemâ*, 145, 178; İbn Ebû Usaybia, 414.
[117] İbn Cülcül, 68-70; Sicistânî, *Sıvanü'l-Hikme*, 280-282; Beyhakî, *el-Hukemâ*, 23-25; Kıftî, 131-136; İbn Ebû Usaybia, 257-274; İbn Hallikân, 2: 238-240; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 250-253.
[118] Taberî, 9: 224, 252; Ruhâvî, 221; Nedîm, 2: 302; Kıftî, 146, 169; İbn Ebû Usaybia, 225, 251.
[119] Taberî, 9: 224; Ruhâvî, 222-223; İbn Ebû Usaybia, 241.
[120] Taberî, 9: 252, 253.
[121] Taberî, 9: 363.
[122] Taberî, 9: 279.
[123] Kıftî, 189; İbn Ebû Usaybia, 277.
[124] Mârî, 85-87; İbn Ebû Usaybia, 276-277.
[125] Sıbt İbnü'l-Cevzî, 16: 15-16.
[126] Tenûhî, *Nişvâr*, 3: 85-86; Kıftî, 63; İbn Ebû Usaybia, 307.
[127] Taberî, 10: 52, 69-70; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 16: 211; İbn Ebû Usaybia, 311-312.
[128] İbn Ebû Usaybia, 312.
[129] Nedîm, 2: 302; İbn Ebû Usaybia, 278.
[130] Kıftî, 191; İbn Ebû Usaybia, 312-313.
[131] İbn Ebû Usaybia, 315.
[132] Kıftî, 320; İbn Ebû Usaybia, 313, 315-316.
[133] Tenûhî, *Nişvâr*, 1: 205.

İshak b. Huneyn (ö. 298/910)[134]	Müktefî, Kâsım b. Ubeydullah (vezir)	Nedim, mütercim
Ubeydullah b. III. Buhtîşû'[135]	Muktedir	Kâtip
Sinân b. Sâbit b. Kurre (ö. 331/943)[136]	Muktedir, Kâhir, Râzî, Beckem (emîrülümerâ)	Hastane başhekimi, edip
IV. Buhtîşû' b. Yahyâ/Yuhannâ (ö. 329/941)[137]	Muktedir, Râzî	
Sûse/Sevmene Îsâ[138]	İbnü'l-Furât (vezir), Kahramâne Zeydân	
İbnü'l-Attâre Îsâ b. Yûsuf (358/968-69)[139]	Kâhir	
Ebû Osman Saîd b. Ya'kûb[140]	Ali b. Îsâ (vezir)	Hastane başhekimi, Dımaşklı
Sâbit b. Sinân[141]	Râzî, Müttakî, Müstekfî, Mutî', Muizüddevle (Büveyhî emîri)	Hastane başhekimi, tarihçi, ahlâk âlimi
Ali b. er-Râhibe[142]	Müttakî	
Enûş[143]	Müttakî	
Mer'ûs[144]	Beckem (emîrülümerâ)	
Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. İbrâhim b. Zehrûn[145]	Tüzün (emîrülümerâ)	
İshak b. Şelîtâ/Şüleytâ[146]	Mutî'	
Ebü'l-Hüseyin Ömer b. ed-Dahlî[147]	Mutî'	

[134] Nedîm, 2: 303-304; Beyhakî, 26-27; Sicistânî, 280-282; Kıftî, 66; İbn Ebû Usaybia, 274-275; İbn Hallikân, 1: 205-207.

[135] Kıftî, 84, 115; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 17: 34; İbn Ebû Usaybia, 210.

[136] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2: 264, 271; Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî ve'l-Müttakî*, 147, 149, 184, 245, 266; Miskeveyh, *Tecârib*, 5: 313-315, 454, 468; 6: 26, 41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13: 62, 402; 14: 28; Yâkût, *Üdebâ*, 3: 1405 [Irak Büveyhî devletinde resâil kâtibi Ebû İshak es-Sâbî'nin biyografisi ile karıştırılmış görünüyor.]; Kıftî, 84, 148-152, 190; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 16: 210; İbn Ebû Usaybia, 300-304; İbnü'l-İbrî, *Tarih*, 1: 252, 255; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 275, 280-282; Safedî, *el-Vâfî*, 15: 281-282.

[137] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2: 251; Hemedânî, 289; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13: 62, 365; Kıftî, 84; İbn Ebû Usaybia, 277.

[138] Miskeveyh, 5: 98; Sâbî, *Vüzerâ*, 35; Kıftî, 190.

[139] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2: 234, 236, 239; Miskeveyh, 5: 348, 354, 359, 362, 364, 378-380, 385; Kıftî, 190; İbn Ebû Usaybia, 320; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 279-280.

[140] İbn Ebû Usaybia, 316.

[141] Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2: 272; İbn Cülcül, 80; Yâkût, *Üdebâ*, 2: 772-773; Kıftî, 84, 89-90, 181; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 17: 34, 173-174, 481; İbn Ebû Usaybia, 304-307, 321; İbn Hallikân, 1: 314-315; İbnü'l-İbrî, *Tarih*, 1: 269; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 296; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26: 304-305.

[142] Kıftî, 84, 181.

[143] Kıftî, 84, 181.

[144] Tenûhî, *Nişvâr*, 2: 96.

[145] Kıftî, 261; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 290-291.

[146] İbn Ebû Usaybia, 321.

[147] İbn Ebû Usaybia, 321.

Resim 1: Buhtişû‘ ailesinden Ubeydullah b. Cebrâil (ö. 450/1058’den sonra) bir öğrencisine ders verirken (7/13. yüzyıla ait *Kitâbu Na‘ti’l-Hayevân*, British Library, Or 2784, v. 102[a])

Kaynakça

Abbott, Nabia. *Hayzuran ile Zübeyde: Bağdat'ın İki Kraliçesi*. Trc. Suat Kaya. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1999.

Ağırakça, Ahmet. *İslam Tıp Tarihi: Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2004.

Akkuş, Murat. *Abbâsî Halîfelerinin Ölüm Sebepleri*. Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.

Anonim. *Ferec Ba'de'ş-Şidde Hikâyeleri: Güçlükten Kolaylığa Kederden Sevince*. Ed. Bilge Seyidoğlu - Orhan Yavuz. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012.

Beyhakî, Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd. *Târîhu Hukemâi'l-İslâm: Tetimmetü Sıvâni'l-Hikme*. Thk. Mahmud H. Muhammed. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Ali Musa.

Câbirî, Muhammed Âbid. *el-Aklu'l-Ahlâkıyyü'l-Arabî: Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye li-Nazmi'l-Kayyim fi's-Sekâfeti'l-Arabiyye*. Beyrut: Merkezu Dirâsati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2001.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*. Thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Bâbî, 1965.

Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*. Thk. İbrâhim Salih. Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfî, 2009.

Cooperson, Michael. "The Autobiography of Ḥunayn ibn Isḥāq (809–873 or 877)". *Interpreting The Self: Autobiography in The Arabic Literary Tradition*. Ed. Dwight F. Reynolds. 107-118. Berkeley: University of California Press, 2001.

Cooperson, Michael. "The Purported Autobiography of Ḥunayn ibn Isḥāq". *Edebiyât: The Journal of Middle Eastern Literatures* 7/2 (1997): 235-249.

Dübeyân, Ahmed b. Muhammed b. Abdullah. *Huneyn b. İshak: Dirâse Târîhiyye ve Luğaviyye*. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1993.

Efe, Zehra Gençel. *İslam Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.

Ezdî, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed. *Târîhu'l-Mevsıl*. Thk. Ahmed Abdullah Mahmûd. 2 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. Trc. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Güner, Ahmet. *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi: İslam Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2005.

Hemedânî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik. *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: Dâru Süveydân, 1967.

İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassân. *Tabakâtü'l-Etıbbâ ve'l-Hukemâ*. Thk. Fuad Seyyid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

İbn Dihye, Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan el-Kelbî. *en-Nibrâs fî Devleti Beni'l-Abbâs*. Thk. Abbas el-Azzâvî. Bağdat, 1946.

İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım. *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ*. Thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1965.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*. Thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali. *Sûretü'l-Arz*. Thk. J. H. Kramers. 2 Cilt. Leiden, 1938.

İbn Zâfir, Ebü'l-Hasan Ali b. Mansûr el-Ezdî. *Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatı'a*. Thk. 'İsâm M. Ukle Hezâyime v.dğr. 2 Cilt. İrbid: Dârü'l-Kindî, 1999.

İbn Zübeyr, Ahmed b. el-Hüseyn el-Kâdî er-Reşîd. *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*. Thk. Muhammed Hamîdullah. Kuveyt: Dâiretü'l-Matbuât ve'n-Neşr, 1959.

İbnü'd-Dâye, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-Mükâfee ve Husnü'l-Ukbâ*. Thk. Ali A. Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Ahmed. *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. Thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. Thk. Muhammed A. Atâ - Mustafa A. Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.

İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhannâ. *Abû'l-Farac Tarihi*. Trc. Ömer Riza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.

İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhannâ. *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*. Thk. el-Eb Antûn Sâlihânî el-Yesûî. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Lübnânî, 1983.

İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud. *Zeylü Târîhi Bağdâd*. Thk. Mustafa A. 'Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

İbnü's-Sâî, Ebû Tâlib Ali b. Enceb. *Nisâü'l-Hulefâ: Cihâtü'l-Eimmeti'l-Hulefâ mine'l-Harâir ve'l-İmâ*. Thk. Mustafa Cevâd. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1993.

Katipoğlu, Hasan - Kutluer, İlhan. "Huneyn b. İshak". *DİA*. 19: 377-380. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Khan, M. S. "Miskawaih and Arabic Historiography". *Journal of the American Oriental Society* 89/4 (1969): 710-730.

Khan, M. S. "Miskawaih and Ṯābit ibn Sinān". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 117/2 (1967): 303-317.

Kıftî, Ebü'l-Hasan Ali b. Yûsuf. *İhbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*. Thk. İbrâhim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Kırkpınar, Mahmut. *Abbâsî Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861)*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.

Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. Trc. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Mârî b. Süleyman. *Ahbâru Fetâriketi Kürsiyyi'l-Meşrık min Kitâbi'l-Micdâl*. Thk. Henricus Gismondi. Roma, 1899.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. Thk. Kemâl H. Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkubü'l-Himem*. Thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. 8 Cilt. Tahran: Dâru Surûş, 2007.

Nâcî, Abdülcebbâr. "Târîh Mühim li'l-Müerrih el-Irâkî el-Mensî Sâbit b. Sinân". *el-Mevrid*. 2 (1973): 233-245.

Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Thk. Eymen Fuâd Seyyid. 2 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. Thk. Müfîd Kumeyha v.dğr. 33 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Ökten, Sadettin. "İbnü'd-Dâye". *DİA*. 21: 7-8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
Öztürk, Levent. *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
Ruhâvî, İshak b. Ali. *Edebü't-Tabîb*. Thk. Mureyzin Saîd M. Asîrî. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1992.
Sâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin. *el-Vüzerâ: Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*. Thk. Abdüsettâr A. Ferrâc. Kahire: Mektebetü'l-A'yân, 1958.
Sâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin. *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*. Thk. Mîhâîl Avvâd. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1986.
Safedî, Ebü's-Safâ Halil b. Aybek. *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Türâsi'l-Arabî, 2000.
Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Simârü'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mansûb*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dârü'l-Meârif, t.y.
Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu. *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*. Thk. Muhammed Berekât v.dğr. 23 Cilt. Dımaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013.
Sicistânî, Ebû Süleyman Muhammed b. Tahir. *Sıvanü'l-Hikme*. Thk. Abdurrahman Bedevî. Paris: Dâru Bibliyon, 2004.
Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ. *Ahbâru'r-Râzî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh: Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye 322-333 h. min Kitâbi'l-Evrâk*. Thk. J. Heyworth Dunne. Beyrut: Dârü'l-Mesîre, 1983.
Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1962.
Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali. *el-Ferec ba'de'ş-Şidde*. Thk. Abbûd eş-Şâlcî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali. *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*. Thk. Abbûd eş-Şâlcî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
Yâkût, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. Thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991.
Zeytûn, Âdil. "Âlü Buhtîşû' en-Nasâtıra fi'l-Balâti'l-Abbâsî". *Âlemü'l-Fikr* 29/4 (2001): 133-170.